

VISY BEATRIX

A prímszámok könyve

Sors, idegenség, szegénység Borbély Szilárd *Nincstelenek* című regényében

Különös gyorsasággal kanonizálódott Borbély Szilárd első és egyben egyetlen regénye, a *Nincstelenek*,¹ utolsó munkája, amely még életében jelent meg. A recenziók, kritikák jó része még készülétfélben, megjelenés előtt volt, amikor a szerző tragikus halála nemcsak a magyar irodalmi életet rázta meg, hanem a szokásos folyamatokhoz képest a regény recepcióját is erőteljesen és hirtelen formálta át. A recenziók nekrológokká alakultak, a kritikai értékelés helyét a gyerekkori traumák sorstörténeté olvasása vette át, a regény búcsúgesztussá nemesedett. A szerző halálának kánonformáló hatása az egész életművet, de talán – épp az életműben betöltött pozíciója miatt – a regényt érintette leginkább, amely az *életrajzi alapú, tehát korlátozott fikció* (műfaji) önmeghatározás nyomán, az elbeszélői-nyelvi megalkotottságának komplexitása, a gyerekkor, a falu, a korszak és a nyomor sokrétű ábrázolása okán teret enged számos kérdés tárgyalásának és sokféle megközelítésnek.

A fülszövegen olvasható imént idézett önmeghatározás felkínálja vagy inkább megerősíti a referenciális olvasás lehetőségét, a regény helyszíne, a gyerekkor, a család gyermekelbeszélő általi megidézése olyan, a szerző életéből is ismert valóságvonalakoztatásoknak tűnnek, amelyek támogatják, könnyen érvényesíthetik az önéletrajzi olvasatot, s a traumatizált gyerekkor ábrázolásaként értelmezik a művet.² Ez a műfaji ajánlat kiegészítve a „korlátozott fikció” kifejezéssel első látásra jóval hangsúlyosabb és evidensebb értelmezési iránynak mutatkozik, mint a narratopoétikai jegyek, a motívumszövevény vagy a mű nyelvezete mentén haladó interpretáció, amelyek lépten-nyomon a regény megkonstruáltságát, nyelvi-művészi közvetítettségét, tehát fikcionalitását hangsúlyozzák. Ugyanis az erős gyerekkori élmények, a család kirekesztettsége és nyomora, a falu gyűlölködése, rettenetes zártságának emlékei – amit akár a traumairodalom felől is megközelíthetnénk – nem közvetíthetők közvetlenül, akadálymentesen; a nyelvi transzparencia lehetetlen, így minden egyes alkotásnak meg kell találnia az érvényes megnyilatkozás, elbeszélésmód lehetőségeit, kereteit. Ráadásul, ahogy majd látni fogjuk, a regény téje és vállalása jóval nagyobb, mint a saját élet vagy a gyerekkor megjeleníthetőségének lehetősége, lehetségessége. Életrajzisége ugyanis nem csupán a

¹ BORBÉLY Szilárd, *Nincstelenek: Már elment a Mesijás?*, Bp., Kalligram, 2013. (A kötetből vett idézetek oldalszámait a továbbiakban a főszövegben, zárójelben közlöm. – V. B.)

² Ezt az értelmezési irányt nem szokványos módon támogatja, hogy a kötet a szerző gyerekkori fényképével jelent meg.

gyerekkor felidézésében merül ki, mutatkozik meg, hanem egy (már) felnőtt ember identitását meghatározó világtapasztalat, a világ olyanfajta megélésének színrevitelében is, amelynek gyökerei e gyerekkorból sarjadnak, s amely tapasztalat, világszemlélet a mű létrejöttével visszahelyeztetik e kezdetekhez.

Túl ezen Borbély regénye nemcsak annyiban fikció, amennyiben eltér a tetten érhető életrajzi tényektől, hanem azoknak a poétikai, narratológiai, nyelvi eljárásoknak köszönhetően is, amelyek nemcsak az irodalmisággal összefüggő szükségszerűség jegyében, hanem tudatosan emelik el a leírtakat a pusztá emlékektől, önletrajzi elemektől mint nem elhanyagolható kiindulási alaptól. Ezáltal pedig egy összetettebb kontextusba, átvittebb jelentéskonstrukcióba helyezik a zárt faluban töltött gyerekkort, amit a már említett stratégiákon túl a művön végigvezetett számelméleti kisiklatások is egyértelműsítenek.

*

Fikció és életrajziség kettősségét, feszültségét a szerző alapvetően egy gyerekelbeszélő által teremti meg. Szerepeltetése és beszéltetése a gyermek ok-okozatilag még hézagos, de érzeki és asszociációgazdag észjárását, világlátását idézi fel, viszont úgy, hogy mégsem lehet a gyermeki beszéd illúziójaként olvasni a szöveget. Úgy tűnik, a szerző sem akarja fenntartani ezt a látszatot, amit a hiányos, utólag „kipótolt” emlékezet tematizálása is egyértelművé tesz: továbbá az is, hogy a falu elhagyását követő záró részeket a már rögzítetlen korú – felnőtt – elbeszélő mondja, méghozzá múlt időben, az emlékező beszéd szokásos retrospektív technikái szerint. Borbély Szilárd gyermeknarrátora a felnőtt tudatból visszavetített figura, aki nem nélkülözi a felnőtt tudását, reflexióit sem, miközben a regény – az utolsó részt leszámítva – nem lép ki e gyerekkor időbeli (le)zártaságából. E kettősség már eleve megteremti az elbeszélői hang izgalmas összetettségét és metaforikusságát, a gyerekkor szimbolikussá emelését,³ – a regénybeli gyermek ugyanis „nem nő fel” és pontosan sosem derül ki, hogy honnan és mely időpont(ok)ból beszél.

Igaz, hogy az egyszerű mondatok, a gyermek érzéseinek tisztázatlansága, a külvilág és a hozzá kapcsolt belső reflexiók asszociatív elnagyoltsága, továbbá az élethelyze-

³ Úgy tűnik, Borbély Szilárd hasonló narrációs fogással él, mint Kosztolányi Dezső *A szegény kisgyermek panasza* ciklusban. Távolinak tűnhet a párhuzam, de mégis megvilágító erejű lehet, hogy a gyerekkor színrevitele sok közös vonást mutat. Mindkét szerző eltávolító keretézéssel él, igaz, Borbély csak a mű zárlatában. *A szegény kisgyermek...* versei nem szerepversek, nem a gyermek nyelvi-tudati szintjén szólnak, hiszen akkor pompázatos rímek és költői képek helyett ügyölgve, a gyermek nyelvi kompetenciájának megfelelően, jóval kisebb nyelvi teljességgel kellene megszólalni a költeményeknek. Kosztolányi versein – ebben is elődje Borbélynak – rendre átűt a felnőtt tapasztalata, tudása, érzésvilága. Ugyanakkor mégis megmutatkozik valami a gyermeki gondolkozás tisztaságából, a gyermeki képzelet, asszociáció és a gyermekinek tulajdonított érzésvilág működéséből. Kosztolányinál a gyermek és a gyerekkor, ahogy ezt jól tudjuk, szintén szimbólummá emelkedik.

teknek, emberi motivációknak, viszonyrendszereknek a gyermek verbalításával nem közvetíthető, ezért látszólag leegyszerűsítő, ok-okozatiságot időnként nélkülöző, vagy „téves” következtetésekre vezető, gyakran szenvtelennek tűnő megszólalásai a gyermeki beszéd illúziójához közelítenek – de csak közelítenek. Ezzel a fikcionalizált elbeszélői pozícióval Borbély – figyelembe véve a korlátozott tudatú-tudású elbeszélőnek a kortárs magyar irodalomban kedvelt és gyakori fogását is⁴ – a gyermekkor hermetikus zártságát és a traumatizált, de már lezárt korszakot emeli ki az idő folyásából, a dolgok meg- és kiismerhetetlenségét, a korlátozott létállapotot érzékelteti. Az első személyű jelen idejű beszéd szorosan, konkrétan visszahelyez, oda, abba a faluba; jelenvalóvá, átélhetővé teszi a nyomort, a megaláztatást, a magányt, *azt* vagy valami nagyon hasonlót; ugyanakkor el is választ tőle, megszakítja a folytonosságot jelen és múlt között.

Az elbeszélő hang művészi megalkotottságát, konstruáltságát mutatja az is, hogy az egységes megszólalásmód különböző, sokszor meghatározhatatlan életkorú gyerekekhez társul.⁵ A gyermekelbeszélő referencializálható alakját, valószerű megszólalásának képzetét a szerző tovább roncsolja az életkorok, születési időpontok szándékos elvételével, (miközben a prímszámok használata minden esetben precíz), a „mi úgy mondjuk” formula egész szövegen végigvitt játékaival, amely egyaránt jelzi az *ott* és *akkor*, illetve a *most már* különbségét, távolságát, kettősségét. Ugyanígy nem hanyagolhatók el azok a talán nem mindig sikeresen beillesztett, a gyermek kompetenciáját már végképp meghaladó történetek, amelyeket a család felnőtt tagjai mondanak el, idézőjelek közt a gyereknarrátor elbeszélésszövevébe ágyazva. A szó átadása (másnak adása) révén ezek az elsősorban a család származását, a nagy történelmi kataklizmákat, a falu múltját feltáró részek kitüremkednek az idő lineáris folyamát felfüggesztő gomolygó, jelen idejű elbeszélésből és történelmi, társadalomtörténeti, etikai, teológiai diskurzusok irányába nyitják meg a mű jelentéseit.

Az idősíkok efféle bonyolítása kiemeli a múlt, a múlthoz való viszony, a származás és az eredet nyugtalanító kérdéseit. A múlt idejű elbeszélések a történelmi, számlálható időt már eleve összekuszáló, felszámoló, időtlenítő kettős jelen (a gyermek és a történetet konstruáló elbeszélői [felnőtt?]) szövetébe ágyazódnak, a gyermeki szólamból ismerjük meg a felmenők történeteit, amelyek azonban távolba vesző homályosságaikkal inkább csak felsejlő magyarázatokat, okokat adnak a jelen idegenségérzetére, kive-

⁴ Az átesztétizált, megkonstruált gyermek- vagy kamaszelbeszélő korlátozott tudáskerete van jelen Kertész Imre *Sorsstalanság*, Esterházy Péter *Egyszerű történet vessző száz oldal – Márk változat*, Dragomán György *A fehér király; Máglya*, Barnás Ferenc *A kilencedik*, Háy János *Napra jutni* című műveiben.

⁵ A figyelmes olvasó ugyanis rájön, hogy az elbeszélő, aki hol számolni tudó óvodásként, hol kisiskolásként, hol az apját helyettesítő sakterként tűnik fel, nem lehet mindössze két évvel idősebb kisöccsénél, ahogy az elbeszélés állítja („Anyám tizenkilenc éves volt, amikor a nővéremet szülte. Az első gyerek nehezen jött. Tizennyolc volt, amikor ötvenkilenc május tizenhetedikén férjhez ment. Huszonegy éves, amikor engem szült. Apám akkor huszonhét. Huszonhárom volt anyám, amikor az öcsémet világra hozta.” – 306.), s akinek ringatásában, a regény más állításai szerint, részt kell vennie, és akinek temetését szintén ő maga (?) beszéli el.

tettségére: sőt, az őket elbeszélő személyek „megbízhatatlansága” következtében azok többnyire mitizált eredettörténeteknek, hiedelmeknek tűnnek.

A művön végigvonuló kirekesztettséget, az egész korszak idegenségét a nyelvi más-ság, nyelvi elkülönbözés is érzékelteti. A tájnyelvi szavak, kifejezések folyamatos ütköz-tetése a köznyelvvel szintén végigvonul a regényen, az elbeszélő folyamatosan össze-kocantja a kétféle, egyszerre érvényes (nyelv)állapotot („Ezek az ideges kutyák. Mi úgy mondjuk, csihések” – 14.). Az, hogy a gyerek által még nem ismert köznyelvi kifejezé-sek szerepelnek előbb, s mindig csak utólag követi őket a „mi úgy mondjuk” formula,⁶ egyértelműen jelzi az utólagosan kreált elbeszélői helyzetet, a gyerekkortól elválasztott felnőtt világ tudáskeretét, a nyelv által alkotott imaginárius világot. Az egész szövegen végigvonuló kettős kód elsősorban az egyén világtól, nyelvtől, egykori és jelenbeli ön-magától való idegenségét, másságát hordozza. Ám a szavak különbözőségének, a más-ként mondásnak az állandó jelölésével az elbeszélő folyamatosan szembesül a zárt falu, a már lezárult korszak távolságával és az egykor ott élt család idegenségével is. A nyelv itt, ahelyett, hogy igyekezne elfedni a távolságot, folyamatosan hangsúlyozza e távol-ságot azért, hogy úgy beszél róla, hogy közben éppen benne mozog – ez valamennyi fikciónyelv sajátja Foucault szerint.⁷

Az elválasztottság, a megszakítottság érzése és a szinte hermetikusan lezárt múlt el-távolítottsága összefüggésben áll az emlékezet működésével, illetve annak hiányával is. A kollektív, társadalmi emlékezet a történelmi kataklizmák és rendszerváltások törés-vonalaiiban tűnik el. A korábbi korszakokat felszámoló új rezsimek nem néznek szem-be a múltbeli eseményekkel, bűnökkel: bűnösök és áldozatok büntetés, jóvátétel, kár-pótlás nélkül élnek tovább, vagy pozíciójukat felcserélve a másik szerepben teszik meg vagy szenvedik el ugyanazokat az aljasságokat. Az államszocializmus szólamai elfedik, felülírják a korábbi rendszereket, az új hatalom új ideológia nevében kiszabja ugyan a büntetést (kuláktörvény, kitelepítések, magántulajdon elkobzása, államosítás stb.), ám valójában minden intézkedése a múlt felszámolását, elfedését, a felejtést célozza.

A díszfákat kivágták, a majorsági épületeket elbontották. A majorsági gesz-tenyefasor helyére épült a Pártház. Az uradalomról mindenki hallgat. Mély csend van. [...] A múltról nem szabad beszélni. Az öregek úgy mondják, hogy az ántivilágról. Amiről hallgatunk, az nincs. A múltat végképp eltörölni... (11–12.)⁸

⁶ „A két jelen meglétét a frázis távolra mutató névmásának használata is bizonyítja, hiszen a valódi beszédhelyzetben a »mi így mondjuk« forma jelölné a mostot, a konkrét jelent.” = MIHÁLY Ágnes, KECSKÉS Tamás Hunor, FISCHER Botond, DÁVID Anna, MIHÁLY Réka, SELYEM Zsuzsa, BENKE András, „*Mi így mondjuk*”: *Tizenégykezes Borbély Szilárd Nincstelének című regényéről*, Látó, 2014/március http://epa.oszk.hu/00300/00384/00124/pdf/EPA00384_lato_2014_03_2832.pdf (Letöltés: 2016. január 11.)

⁷ Vö. Michel FOUCAULT, *Távolság, aspektus, eredet*, ford. BERNÁTH Csilla, Új Symposion, 1971/69, 9–10.

⁸ „Megkérdem anyámtól, hogy mi a forradalom. Vizes mosogató ronggyal törli épp az asztalt. »Ahhoz nekünk semmi közünk«, mondja. Aztán semmi többet. Konokul hallgat.” (40.)

A kollektív emlékezettel, a múltbeli bűnök tagadásával, a családot is sújtó kirekesztéssel áll összefüggésben a zsidókérdés jelenléte a regényben. A zsidó szó stigmatizálása, ki-ejthetetlensége a zsidóüldözésnek, a háborús bűnök tagadásának, a kollektív bűn alóli mentesülésnek morális kérdéseit veti fel („A zsidót nem lehet látni. A zsidó csak egy szó. Mindenütt ott van, mert mindig emlegetik, de láthatatlan.” „Félünk ettől a szótól. Én sem mondom ki. A nővérem se. A nevektől is félünk.” – 182, 183.). A múltbeli események elhallgatása, megtagadása, a szembenézés képtelensége – kiegészülve más, hasonlóan érzékeny nemzetiségi és felekezeti feszültségekkel – kiterjeszhető az egész társadalomra, rendszerre és a társadalmi felelősségvállalás hiányáról beszél. A zsidókérdés azonban a családot is érinti, a származás kérdése, a kirekesztés okainak keresése fontos eleme a regénynek. Az idegen eredet, a kis és/vagy elnyomott népekével párhuzamos történetek, a zsidók egyiptomi fogságának többször felbukkanó motívuma a nincstelenség jelentésmezőjét gazdagítva fontos – hol rejtettebb, hol láthatóbb – áramlata a szövegnek, végighullámzik a felszín alatt, mint a szennyvíz vagy a talajvíz, s amikor már nincs, mi elnyelje, a felszínre tör. A nagyapa román, a dédnagyanya ruszin családtörténeteinek közös elemei a hegyről való leereszkedés, a gazdagság, a rang (és felekezet) elvesztése; ezekre a történetekre íródik rá egyfelől a nagygazda-réteg (kulákok) hasonló értékvesztésekkel járó felszámolása, amelyben az apai ág érintett, másfelől a zsidóság sorsával, bolyongásával,⁹ elhurcolásával kapcsolatos események sorozata; s ezek az események sok ponton a szűk család történetével mutatnak párhuzamokat.

A szülők és nagyszülők családi emlékezethez való viszonyulásában a kollektív emlékezet törléseihez hasonlóan ismétlődik meg a tagadás, a zsidó sorsban rejlő jelentések – másság, idegenség, kirekesztés, otthon és haza nélküliség – saját sorsra vonatkoztathatósága elleni tiltakozás. Mózsi és családjának története, s vele összefüggésben az apa törvénytelen és zsidó származása, mely minden tagadás és tiltakozás ellenére meghatározza az apa és a család életét, falubeli helyzetét, önálló epikus szál lesz a regényben. A zsidó szenvedéstörténetbe való beavat(ód)ás azonban – Nádas családregényével¹⁰ ellentétben – mégsem válik beavatássá, az ehhez való viszony ellentmondásos, és mivel az apa és az anya is elutasítja, nem is válhat identitásképző elemmé. Borbély elbeszélője inkább azt jelzi, hogy a származás vagy a közös sors elutasítása képtelenség. Ezt az is mutatja, hogy a második világháborúban elhurcolt zsidó gyerekek gúnyneveivel (Goga és Majom) csúfolt főhős a regény egy pontján mégiscsak azonosul a zsidó sorssal: „Nem tudok aludni. Az képzelem, hogy pajeszom van, mint Gogának. Az apám munkaszolgálatos a fronton. Nézem a mennyezetet.” (286.) A nagyszülők és dédszülők nemzedéke még képes ugyan a származás felidézésére, de történeteik leginkább a homályos, mese-

⁹ „»Mert nekik mindenki zsidó, akik nem ott hal meg, ahol született. [...] Csak a magukfajtaját viselik el. Aki elmegy, az áruló. Aki másmilyen, az is. És aki más akar lenni, az is. Mindenkit zsidónak tartanak, aki használja az eszét...«” (154.)

¹⁰ A két mű párhuzamát GÖRFÖL Balázs is kiemeli: *A kegyelem tere: Megváltás és messiásvárás Borbély Szilárd Nincstelének című regényében*, Pannonhalmi Szemle, 2015/1, 78.

szerű régmúltról szólnak (ruszin, hucul származás, az első világháború eseményei), a közelmúlt eseményeit ritkábban érintik. A szülők nemzedékénél azonban megszakadnak a szálak, a mindennapok túléléséért küzdő, erőtlén anyja és a legtöbbször részeg vagy távollévő apa nem felelnek gyerekeik kérdéseire, a falujából és családjából kivetett férfi végül maga is megtagadja múltját és származását: „»A falu nevét ki se ejtem. Nekem sincsenek testvéreim. Megtagadom őket«, mondja. »Elfelejttem az életem. Az emlékeink ne legyenek az emlékeink«, mondja.” (315.) A gyerek tehát hiába faggatja anyját vagy nagyszüleit, nem kap érvényes válaszokat, csak mitizált, ködbe vesző eredettörténeteket, hiedelmeket vagy a származás kérdését sebtében elintéző dühös reakciókat, így az elbeszélőt az öröm és transzcendencia nélküli létezéshez inkább érzéki tapasztalatai, megfigyelései kötik.

A múlttal, emlékekkel, emlékezettel való súlyos problémát az is jelzi, hogy a származástörténetek, a családi múlt (re)konstrukciói ellenére is csak alig formálódik valamiféle családi identitás, az anyja falubeli idegensége, az apai család kuláksága és az apa törvénytelen félzsidó vérvonala inkább a kirekesztés okaivá válnak. Borbély regényében a múlt felidézése valójában nincs hatással a jelenre, a folytonosság megszakadt, a múltnak nem lehet többé identitásformáló ereje. Holott a hucul vagy a román felmenők, az első és a második világháborút túlélő férfi családtagok vagy a zsidó sorsközösség mind-mind betölthetne ilyen szerepet: mégis, ebben a közegben, ebben a korban nem lehet identitásépítő emlék, érték, a valahová tartozás lehetősége, csakis az abszolút nincstelenség helye.

Az emlékek hiányának legfelsőbb köre a gyermek emlékezetének töredékessége: „A tizenegy kacásra nem emlékszem. Anyám elmondja újra. De én csak arra emlékszem, amit elmesél nekem. Én csak a csirkékre emlékszem.” (140.) Az egyéni emlékezet hiátusaira többször reflektál a regény. A saját emlékképek és az emlékként újramesélt, elképzelt események, történetek összekeverednek, egymásba csúsznak, jelen esetben az anyja által mondott, a gyerek érzésvilágát és gondolkodását, múltját némileg tudatosan formáló – szépitett, ferdített, kiszínezett – emléknarratívák helyettesítik a már feledésbe merült emlékeket:

Anyám emlékeket talál ki nekem. Azt akarja, hogy úgy emlékezzek, ahogy ő. Hogy arra emlékezzek, amit ő tart fontosnak. Régi történeteket mesél. Nálunk az a mese, hogy elmúlt dolgokat újra elmondunk. Emlékszünk a rosszra, ami már elmúlt. Anyám elbeszélései közt van, ami megtörtént és van, ami nem. (128.)¹¹

¹¹ „Ezekre a történetekre azért emlékszem, mert már többször elmesélte. Azóta emlékszem a kacsa történetére. A tizenegy kacsa történetére anyám emlékszik. Én arra emlékszem csak, amire ő emlékszik. Minden emlékeimből hiányzik valami, ha nem anyám mondja el. Mert ezeket az emlékeimet anyám találta ki. De minden emlékeimből hiányzik az anyám. Valójában tizenkét kacsa volt, de anyám története a tizenegy-ről szól, nem a tizenkettedikről. A tizenegy csak magával osztható. Önmagával meg egygel.” (128–129.)

Amennyiben mindezt az emlékezethiányt, tudatos amnéziát összeadjuk, ismét jól látható, hogy a *Nincstelenség*ben elmondott történet, az emlékképekként feltüntetett jelenetek nem lehetnek a gyermeki emlékezet rekonstrukciói. Ezért a szöveg csakis olyan konstrukció lehet, amely egy gyermek szereplőt, egy gyermek elbeszélőt egyes szám első személyben, a maga gyermeki jelenében (itt és mostjában) helyez a regény középontjába, de lépten-nyomon le is leplezi, fel is számolja ezt a szituációt. A gyerekkor fikcionalizálása, kitalálása nemcsak utólagos lehet, hanem a folyamat már a jelenben – persze, az utólag teremtett jelenben – elkezdődik: „Ülök az árokparton és emlékeket találok ki. [...] Nem érzek semmit. Nézem a vizet és emlékeket találok ki. Eszembe jut a nagyanyám, de nem emlékszem rá. Egyéves voltam, amikor meghalt. Megpróbálok kitalálni a nagyanyám.” (98.)

Mi a jelentősége mindennek? Borbély az időben eltávolított és hermetikusan lezárt, a felnőtt tudásával kiegészített, a hiányzó emlékképek helyett újraalkotott, örök jelenben gomolygó gyermekkort kiemeli a történelmi idő menetéből, elemeli a valóságtól. Ábrázolásával egy olyan létállapotot mutat meg, amelyben nincs fejlődés, amelyben a világ teleologikus működése felszámolódik, az időbeliség kiiktatása következtében a Messiás várása értelmetlenné válik, így transzcendens értelmű feloldás sem érkezik. Egy olyan világot mutat, amelyben nincsenek társadalmi válaszok, a családi kötelek felbomlanak, csak a prímszámok végtelen magánya és távolsága abszolút. Így tehát az individuum hiába ismeri fel saját idegenségét, viszolygását ettől a világtól, nem tud továbblépni, önmagát érvényesíteni és belső nyugvópontot találni. Ebből a gyerekkorból ki lehet lépni, de végérvényesen nem lehet elhagyni.

*

A regény címének konnotációja a végtelenségig tágítható. A létige tagadó alakjához (nincs) tapadó fosztóképző (telen), ami az összekapcsolt szóelemek szemantikájának logikájával szemben – a tagadás tagadása már állítás (lenne) – az anyagi javak nélkülözésén túl minden emberi érték hiányát, teljes eltörlődését, kettős tagadását hordozza. A *nincs* elemi erővel irtja ki az ember mindenirányú javait, az érzelmi, szellemi, morális értékeket, az emberi-társadalmi viszonyok működését. A végletes hiány az időre is rávetül, végeláthatatlan, kilátástalan jelenidejűségével eltörli a múltat, s ezáltal esélyt sem hagy a jövőnek, így a Messiás jelenlétének, várásának, elmulasztásának lehetőségeit is értelmetlenné teszi. A szegénységábrázolás felszíne alatt azonban a nincstelenség az emberi kapcsolatok működésének hiányára, az identitásnélküliségre, a gyökértelenségre, az egzisztenciális és érzelmi magányra vonatkozik Borbély regényében.

Ezt a széles jelentéskört azonban szűkebbre foghatja, metafizikai irányba terelheti a mű alcíme: *Már elment a Mesijás?* Az emberi gonoszság, a nyomor, a falubeliek kegyetlensége és a család kirekesztettsége egy olyan, a regényben látszólag megváltoztathatatlan léthelyzetet ábrázol, amely az isteni (vagy bármilyen felsőbbrendű)

gondviselés hiányára utal és a teodicea kérdéskörét is mozgósítja a művel kapcsolatban. Ezen a ponton kínálkozik, hogy Esterházy Péter *Egyszerű történet vessző száz oldal – a Márk-változat*¹² című művét is bevonjam az értelmezésbe. A két alkotás ugyanis számos ponton érintkezik egymással, a közös szempontok összevetése eredményesnek mutatkozhat, annál inkább, mivel az egy év eltéréssel megjelent két regény hasonló vonásai a kortárs magyar irodalom észjárásának, problémafelvetéseinek, poétikai megoldásainak egy szeletére is rávilágítanak.

Mindkét regény egy konstruált, összetett gyermekelbeszélő¹³ által mondja el egy család történetét. Mindkét család sorsa a második világháborút követő diktatúrában egy elzárt faluhoz kötődik, ahol a család – háborús traumákat is hordozva – számkivetetten, idegenként él, s ez az állapot mindkét esetben végérvényesnek, megváltoztathatatlanak tűnik a külvilág (hatalom, társadalmi, történelmi közeg) determináló ereje miatt; a család kiszolgáltatottsága, ösztönökig, testekig csupaszított világa pedig a gyerekek helyzetét, identitását, élethez való viszonyát is meghatározza. E léthelyzetekből kiindulva, a gyermek köré épített reális-irreális világon keresztül és az emberi nyomorúságot, kiszolgáltatottságot, szegénységet és az isteni gondviselés hiányát tematizálva mindkét mű a teodicea implicit és explicit kérdéseire érkezik, úgy, hogy az Isten-kérdés elsődleges közvetítője maga a gyermeknarrátor. Ez a kérdéskör mindkét műben bizonyosfajta kettős szerkezet – kettős nyelv és kettős (egy gyermeki és egy felnőtt) tudáskeret, tapasztalásmód – segítségével ábrázolódik. Szintén közös pont, hogy a metafizikai tét egy igen pontos korszakábrázolás mentén bontakozik ki, s mindkét regény rendkívül plasztikus, materiális, szenzuális módon teremti meg világát, amelyben a test, az érzékszervi tapasztalatok reprezentációja is fontos szerepet kap. Borbély ábrázolása a tapintható, szagolható naturális részletek sodrásával, Esterházyé a precízen elhelyezett részletekkel, jelenetekkel teremti meg saját (nyomasztó) közegét. A társadalmi, történelmi meghatározottság konkrétumaiból a gyermeki horizont által rajzolódik ki tehát a család élete, működése vagy működésképtelensége, a szülők egymáshoz, a gyerekek szülőkhöz, nagyszülőkhöz való viszonya, s ugyaninnen, a nagyon is kézzel fogható tapasztalatokból tehetők fel az isteni gondviselésről és igazságosságról, a világ működéséről szóló kérdések. Esterházyval ellentétben¹⁴

¹² ESTERHÁZY Péter, *Egyszerű történet vessző száz oldal – a Márk-változat*, Bp., Magvető, 2014.

¹³ A gyermekelbeszélő Esterházyánál, hasonlóan Borbély művéhez, meghatározhatatlan életkorú, de nála nem az egész gyerekkor és a hozzá kapcsolódó zárt világ kap jelentéstöbbletet, hanem csak a gyermekelbeszélő alakja. A rejtélyesen, némiképp túlbonyolítottan süketnéma fiú egyfelől mégis mindent hall, fogalmi gondolkodása a lehető legtisztább, mindvégig a rejtőzködő Istennel, az isteni igazságossággal, a szenvedéssel és teológiai kérdésekkel foglalkozik, belső töprengései csodaszertűvé, különlegessé teszik; Isten- és Krisztushasonmás ő, aki kísérletszerű tetteivel végigjárja az ítékezés, az árulás, a szenvedés stációit, miközben a külvilág számára sükebóka.

¹⁴ A *Márk-változatban* a családot ért második világháborús veszteségek (holokauszt, háborúban elesett fiúk és testvérek) a teodicea kérdéseinek 20. századi, számonkérőbb változatát hozzák mozgásba: ha van Isten, miért hagyja a földi szenvedést, az ártatlan emberek pusztulását; hol van az Isteni gondviselés, hol marad Isten igazságossága? Ezek a kérdések a kisfiú folyamatos töprengésének elemei, melyek azonban a gyermek tudáskeretét meghaladó, teológiai jártasságot feltételező, tehát álnaiv kérdésfelvetések formá-

Borbély regénye nem tartja mindvégig a felszínen az isteni jóság–gonoszság, megváltás problematikáját,¹⁵ ábrázolt világa mégis nagyobb reménytelenséget sugall, mivel a kilátástalanság mindent átítat, s különféle (ironikus, blaszfémikus) Messiás-változatokban lép időnként színre. Borbély Messiás-figurái laicizált, vagy ironikus alakmások, mint a kisöcs¹⁶ vagy a falu együgyű cigánya, Mesijás.¹⁷

A Messiás Borbély művében üres hely, amely többféleképpen kitölthető, illetve üres nyelvi fordulatokkal felidézhető, ami azt is mutatja, hogy nincs valódi tartalma, nincs már valódi tétje a szereplők számára, akik ténylegesen nem bíznak a Messiás létezésében, eljövételében.¹⁸ A messiásvárás egyrészt mímelt, mint az anya keserű messiásváró játékában,¹⁹ vagy gúnyosan lealacsonyított,²⁰ ahogy a Rámpa felől közeledő budipucolót, az embereket a szennyből megtisztító Mesijást lesik, akinek érkezése, távozása vagy elmulasztása irreleváns a megváltás szempontjából, hiszen falubeli téblábolása, mosolygása nem változtat semmin. A kérdést tovább árnyalja a holokausztot túlélő, elpusztított családját – és a Messiást – éveken át hiába váró Mózsai istentagadó sorsa. Ezek a megtúrt, megvetett alakok a falu stigmáiként hordozzák a második világháborút követő, önkényuralmi rendszerek által uralt, részvét és isten nélküli vi-

jában artikulálódnak. A fiú az emberek szenvedésére süket, rejtőzködő és hallgató Isten hasonmásaként van jelen, a történet során végigjárja, végigtapasztalja a reakció nélküli Isten világát, és gyakorlatban, tettek által járja körül a számára nyugtalanító kérdéseket: a süketéssel párosuló mindentudást, az Isten néma magányát, az értelmetlen pusztítást (kislibák), majd a látszólag motiválatlan testvérgyilkosságot. Mindezt a kísérletező, tapasztalni vágyó gyermek kíváncsiságával és szenvtelenségével. A kis istenmás közönyösen figyeli az állatok és emberek szenvedését, a halált. Egyszerre áruoló és áldozat, hiszen a mű végén Krisztus szenvedését is magához ragadja, magára veszi, az evangélium másolását (vagy olvasását) testvérenek halála (megölése?) után ő folytatja. A gyerek töprengései, kérdései, érzései és imái nem jutnak túl bűvös körén, süketnémaságába zárulnak; s tetteire a külvilág felől sem érkeznek reakciók, tetteinek nincsenek következményei. A *Márk-változatban* nincsenek válaszok, csak kérdések. Ahogy az esterházyra cizellált vég sejteti, hiányzik vagy erősen kérdéses a megváltás lehetősége, hiszen a Márk-evangélium első változatának megváltás, feltámadás nélküli zárata ismétlődik szó szerint, háromszor, majd a kör bezárul, minden kezdődik előlről.

¹⁵ Isten gonoszságának, a gondviselés hiányának gyermeki kérdései: „Isten miért volt olyan kegyetlen, hogy azt akarta, makacsolja meg magát a fáraó, aki talán nem volt gonosz?«, kérdi a nővérem. »Azért, mert Isten nem könyörül a gonoszoknak«, mondja anyám. »Ha hagyná, hogy megtérjenek, akkor az utolsó pillanatban elkerülnék a büntetést«, mondja anyám. »De miért ölte meg a gyerekeket Egyiptomban?«, kérdezi a nővérem. »Isten nagyon gonosz, ha hagyta megölni őket...« (54.)

¹⁶ „Ahogy jött, úgy tűnt el közülünk. Szinte észrevétlen. Azt hittük, ő lesz a mi Messiásunk. Mindig csak róla beszéltünk, vagy hozzá, mert ő még nem tudott beszélni.” (264.)

¹⁷ „Egész teste merev. A merev törzs, a dacosan felszegett fej, a lelógó cérnavékony karok miatt úgy tűnik, mintha Mesijás nem a földön járna, hanem siklana a levegőben. Mintha lábai nem is érintenék a földet. Mesijás egész évben meztelán jár. Mi így mondjuk azt, hogy mezítelán. A havon is.” (47.)

¹⁸ Vö. GÖRFÖL, *i. m.*, 80.

¹⁹ „Anyámmal azt játsszuk, hogy a Messiásra várunk, mint a zsidók.” (217.)

²⁰ Mesijás alakján túl a szülők messiásvárása is többször kap gúnyos, ironikus színezetet: „Ma egész nap vártuk a Messiást. Apám a korcsmában volt. Azt mondta, hogy ő inkább ott várja. Mi csak legyünk nyugodtak. Ha jön a Messiás, a Rámpán biztos meg fog állni. Ott mindenki megáll. »A Messiásnak is a kocsmában kell érdeklődnie«, tette még hozzá.” (145.)

lág elembertelenített állapotát, amelyben az ember teljes mértékben kiszolgáltatott ösztöneiben, testében, vegetatív funkcióiban vonszolja idegenségét, kitzasztottságát, nincstelenségét – minden szellemi, lelki szépség, cél és jövő nélkül. Jogosan merül fel a kérdés, hogy ebben a közegben nyílik-e, nyílhat-e egyáltalán lehetőség a megváltás kegyelmére, van-e bármi, ami túlmutat a létfenntartó ösztönökön, szükségleteken?²¹ Ez a történelmi időt felülíró, örök jelenné merevítő létállapot a mindent átítató sár, a mocsár, a talajvíz, a testnedvek, a moslék motívumainak végtelen változataiban nyer kifejezést. Az elbeszélés a testre és annak fiziológiai folyamataira fókuszál, a zsigeri undor, a gyűlölet és félelem végtermékeire, köpeteire, egyedül ezek hagynak nyomot ebben a világban. Az időjárásnak, az éhségnek, az agressziónak és fájdalomnak kiszolgáltatott testnek ez a fajta erőteljes megjelenítése általános antropológiai létállapotot szélesíti a történelmi, társadalmi kontextust, ahonnan már nincs hová, nincs lejjebb.

Az emberi létezés alaphangjai Borbély regényében a félelem, az idegenség és a magány; mindhárom kapcsolható az elbeszélő szűkebb-tágabb családjához és a regény több alakjához is, de elsősorban a főhőshöz és Mesijához: „Mesijas hasonlít hozzánk. Nem tartozik sehová.” (297.) A magány főként a prímszámok motívuma által vonul végig a regényen. A prímszámok törvénye nyújt fogódzót a gyerek számára, egyszerű szabálya ad valamiféle keretet, értelmezhetőséget a létnek, ám végső soron minden és mindenki azonosítható lesz a prímszámok magányával.²² Még Isten is. Az emberi kapcsolatok képtelenségét a prímszámokkal megadható (kor)különbségek mutatják. A prímszámok oszthatatlansága, felbonthatatlansága következtében sosem csökkenhet a családtagok, a testvérek, a gyerek és a szülő közti távolság: úgy tűnik, az elbeszélő világában csakis ezek a számok léteznek, s mindaz, ami osztó vagy osztható, ami a távolságokat akár csak felezné, harmadolná, a regény számtartományán kívül esik. A prímszámok nem érhetnek össze, még az ikerprímek sem, hiába állnak egymás mellett, mindig van egy másik szám, amely elválasztja őket egymástól, „[i]lyen magány van köztünk. Nem lehet részekre bontani. Egyben kell cipelni.” (9.)²³ Nem találkozhatnak a végtelenben, hiszen a végtelen maga is egyetlenegy, soha nem múlik el, mint ahogy az Örökkévaló sem: „A végtelen nem osztható semmivel. Mert Egyetlenegy. »Az Isten magányos, mert senkivel nem tud semmit megosztani. Egyedül kell cipelnie mindent. Az egész mindenséget«, mondja anyám.” (310.) Az oszthatóság teljes kiiktatása egy végérvényesen magányra ítelt, az álláspontok, a viszonyok közelítésére, a párbeszédre képtelen közeget érzékeltet

²¹ A kérdést Görföl Balázs írása vetette fel: GÖRFÖL, *i. m.*, 78.

²² Borbély művének előzménye e tekintetben Giordano *A prímszámok magánya* (2008) című regénye, amely szintén a társtalanságot, a sorsok találkozásának lehetetlenségét metaforizálja a számelmélet e szegmensével. Paolo GIORDANO, *A prímszámok magánya*, ford. MATOLCSI Balázs, Bp., Európa, 2010.

²³ „A prímszám kopár ornamente ezen a szöveghelyen, mint ahogyan további felbukkanásaiban is, egyszerre utal a nincstelenség magányára és a mind tárgyával, mind önmagával megrendítő kikezdetlenséggel azonos *Nincstelenség* című regényre. A könyv tárgyára és magára a könyvtárgyra.” BAZSÁNYI Sándor, *Dúskál a nincsből*, Alföld, 2014/5, 105.

Borbély regényében. „Azokat a számokat szeretem, amelyeknek nincs osztójuk. Olyanok, mint mi ebben a faluban. Kilógnak a többi közül. Mint az öt, a hét, a tizenegy. Már ismerem őket százig. Vagyis százegyig.” (126.)

A prímszámok segítségével megalkotott, leírt világ azonban szintén konstruált mi-voltára hívja fel a figyelmet, hiszen az elbeszélői horizont a természetes számok halmazából mesterségesen, gondolati-elméleti úton rekeszti ki az összetett számokat, hogy megteremthesse – az elbeszélői nézőpont felől ettől még érvényes, de hangsúlyozottan egy oldalról szemlélt – saját halmazát. A prímszámokkal megjelenített magányos alakok lélek nélküli, megközelíthetetlen emberek halmazaként vegetálnak ebben a minden emberitől és szépségtől megfosztott világban, ahol nem található nyomai sem örömmek, sem jóságnak, sem megbecsülésnek vagy tisztességnek, s a szülői-házastársi szeretet is gyötrelmekkel teli. Ugyanakkor a kisgyerek számára menedék is e számokkal bíbelődni, mintha a felismerés öröme, a logika, a számok tisztasága kiemelhetné őt a környezet elbutultságából, babonáiból, a csúfolódás, gyűlölködés és átkok elvakultságából. „Szeretem a számokat. Nehezen megy az osztás, ezért folyton gyakorolok. Megyek az utcán és mondom magamban a szorzótáblát. Számokat adok össze, hogy ne gondolkodjak.” (126.)

A prímszámok oszthatatlansága kapcsolatban áll a regény téridő kategóriáival is. Míg az idő mintha a prímekhez hasonlóan osztatlan, egybefüggő gomolygó massa lenne, a tér nagyon is osztott, tördelt, egy olyan világot mutat, ami még a számok magányánál is félelmetesebb.

*

Az egyéni (és családi) sorslehetőségek, az egyes ember magányának, félelem- és idegen-ségérzetének általános léttapasztalattá, antropológiai determináltsággá tágítása mellett Borbély regényének másik értelmezési iránya lehet a szegénység-narratívákkal mutató párhuzam. Ez az irány a recepcióban is hangsúlyos szerepet kapott. A nyomor ábrázolhatósága, a szegénység és a művészet kapcsolata, illetve ennek vizsgálata csak az utóbbi évek irodalmi közelítéseiben mutat növekvő érdeklődést. A közelmúlt – 1990-es, 2000-es évek – magyar irodalmában ugyanis ritka kivételek közé tartozott a társadalmi problémák, a szegénység, az elmaradottság, a vidék vagy a kisemberek életét ábrázoló, hagyományosabb prózairói eszközökkel élő, referenciális, mi több szociografikus indíttatású valóságábrázolás. Sőt, a történetet, a referencialitást felszámoló, szöveggözpontú, az intertextualitás, a nyelvi dekonstrukció lehetőségeit kiteljesítő posztmodern poétikák árnyékában, vagy inkább ellenében létez(het)ett csak. A kivételek közt Csalog Zsolt, Tar Sándor vagy Bódis Kriszta írói világa említhető. Az utóbbi évek prózájában azonban jól látható a változás mind az irodalmi művek témaválasztásában és ábrázolásmódjában, mind a recepció attitűdjében. A magyar széppróza visszatérni látszik nemcsak a történethez, hanem – kevésbé óvakodva a valóságvonatkoztatásoktól – jelenének

társadalmi kérdéseire is, nem egy esetben szociális érzékenységeről, a peremre szorult rétegek iránti felelősségérzetéről is tanúságot téve. Ebbe a vonulatba illeszthető például – a teljesség igénye nélkül – Tóth Krisztina: *Vonalkód* (2006), Szilasi László: *Harmadik híd* (2014), Kiss Tibor Noé: *Aludnod kellene* (2014) című kötete vagy több aspektusból Krasznahorkai László prózája.

A szegénység-narratívák sorában Borbély *Nincstelenekje* az utóbbi évek egyik legmeghatározóbb, legnagyobb visszhangot keltett regénye; rendkívüli hatása (az eddigi és a következőkben tárgyalásra kerülő szempontokon túl) abban is rejlik, hogy a nyomort a gyermek világára, helyzetére fókuszálva ábrázolja, méghozzá egy (látszólagos) gyermekelbeszélő megszólalásán keresztül. De a szegénység gyermeki tapasztalatának középpontba állítása és a mű önéletrajzi referencialitása az a pont, ahol el is különül a közelmúlt és kortárs szegénység-ábrázolások többségétől.

A közeg erős, radikális ábrázolásán, önmaga lokalizálhatóságán túlmutató vonása miatt, (amely lokalizálhatóság, lokális jelleg paradox módon mégis az értelmezés kiindulópontjává válik), a *Nincstelenek* két művel is szorosabb rokonságot mutat: Tar Sándor *A mi utcánk* (1995) és Kiss Tibor Noé fent említett művével. A közös vonások érzékletes párhuzamokat, meglátásokat sejtető összehasonlítása a Borbély-mű tágabb kontextusát mutatja meg, ugyanakkor láthatóvá válnak a regény egyedi vonásai is; mindez pedig jól érzékeltetheti a *Nincstelenek* helyét a kortárs magyar irodalomban.

Mindhárom mű olyan szegénység-narratíva, amely egy-egy elmaradott vidék, egy falu peremére szorult zárt kisközösség életét, sorsát ábrázolja. Borbély a 2010-es évek kortárs perspektívájából, saját gyerekkori élményeit felhasználva az 1960-as évekbe tér vissza egy kelet-magyarországi, szatmári településre (GPS 47.973915, 22.761763). A másik két mű pedig a rendszerváltást és az azt követő időszakot ábrázolja saját jelenéből, a keletkezéssel közel egy időben, egy külső, harmadik személyű narrátor segítségével. A térszerkezet mindhárom műben kiemelten fontos, hiszen a közösség egészétől elválasztott csoportok nemcsak fizikailag „elszeparáltak”, hanem fizikai elválasztottságuk azt is jelenti, hogy kívül rekednek a többségi társadalmon, amely kivetíti vagy egyszerűen elfelejti őket. Mindhárom művel kapcsolatban feltehető a kérdés, hogyan viszonyul a fennálló hatalom a szegényekhez, a kisemberhez, a periférián élőkhez és hogyan gondolkodnak, hogyan beszélnek a peremre szorult emberek a hatalomról. Ezekben a művekben az (állami) hatalom és a közösség annyira távol van egymástól, hogy szinte teljesen hiányzik a kommunikáció közöttük. Mintegy a kommunikáció helyettesítéseként mindhárom regény térformáiban, térbeli alakzataiban az elválasztottság, a távolság alakzatai érhetők tetten. A hatalom távoli létezését a közösségen belüli hatalmi viszonyok, játszmák sejtetik; a távoli hatalom szimbolikus mozzanatait, jeleit „kicsiben” s eltorzított – túlreagált, túlhajtott vagy éppen nevetséges, kisszerű – utánpótlások formájában működik a perifériák életében. Borbély regénye azonban bizonyos vonásaiban eltér ettől a karaktertől. Egyrészt az elbeszélő személye és a későbbi korból, nézőpontból utólag (re)konstruált, s így egyfajta rálátást már megengedő elbeszélésmód miatt, másrészt azért, mert itt jól kirajzolódik a 60-as évek

államszocializmusára jellemző hatalmi jelenlét és beszédmód, ugyanis a diktatúrában fontos a hatalom, a felügyelet folyamatos érzékeltetése a nyilvánosság tereiben. A pártfunkcionáriusok, téveszelnők, oktatási intézmények által közvetített jelszavak, az – olykor eltorzított, kifigurázott²⁴ – ideológiai szövegek,²⁵ az előírt szóhasználat²⁶ kötelező érvényű a falubeliek, így a főhős és családja számára is. Kérdés azonban, hogy a Borbély-regénynek ez a különbsége mennyiben adódik a narráció, és a nézőpont sajátosságaiból, vagy mennyiben az ábrázolt korszak hatalmi-kommunikációs működéséből. De az talán kijelenthető, hogy az 50-60-as években a hatalom mindent átítató, mindenre kiterjedő jelenlétével és propagandájával szemben – amit nem a társadalmi felelősségvállalás és kisemberek iránti érzékenység, hanem a diktatúra működés módja diktált – Tar Sándor és Kiss Tibor Noé műveiben a rendszerváltás körüli és utáni hatalmi és társadalmi működés módja jelenik meg. Ez már végképp magára hagyta a perifériára szorult rétegeket, segítségnyújtás és felzárkóztatás helyett szinte kívül helyezte őket a rendszeren, hiszen saját erejükből úgyszemint képesek talpra állni, aktívan részt venni a társadalom, a gazdaság működésében.

A kívülrekedés, elválasztottság, a perifériára szorulás, ahogy már említettem, mindhárom műben egy-egy térbeli alakzatban jelenik meg. Tar regénye, *A mi utcánk* már címével kiemeli ezt a térformát: a poros földút a falu egyik végén húzódó, a település egészétől leválasztott terület.²⁷ Borbélynál szintén az utca az egyik kitüntetett tér, amelyet az Újfaluban, a cigánysor közelében a lecsapolt Bivalyfürdő belvizes, ingoványos területén alakítottak ki. A szereplők helyzetét, faluközösségekben betöltött pozícióját nemcsak a terület anyaga – Tarnál a minden egyes említéskor kiemelt földút, a mindenre rátelepedő por, Borbélynál a sár, a talajvíz, a göröngyösség –, hanem a térszerkezet is érzékelteti: Tarnál a centrum–periféria, Borbélynál a fent (Ófalu) és a lent (Újfal) szembenálló pozíciói.

²⁴ „Aztán elénekelték az Internacionálét, amit nálunk mindenki Incifincinek hív, mert a korábbi párttitkár így találta mondani.” (40.)

²⁵ „A Kultúrházban a téveszelnők elvtárs a forradalomról beszélt, meg hogy a rizstermesztési ágazat nagyon kell a falunak.” (40.) „Már nem vagyunk rabok», a Kultúrházban mindig ezt mondja a párttitkár elvtárs. Ilyenkor mindig Petőfit emlegetik. „A költő szavával élve: »Rabok voltunk mostanáig, kárhóztak ősapáink.« Ezt mondják.” (51.); „»Haladni kell a korral, elvtársak, haladni! Azt termelünk, amit akarunk. Ha gumipitypang, hát gumipitypang. Ha rizskását, akkor rizskását. Az lesz, amit a párt akar. Amit Sztálin elvtárs meg Rákosi elvtárs mond, az szentírás. A természetet, elvtársak, le kell győzni«, ismételték a jelszavakat a brigádvezetők a korareggeli eligazításokon a didergő embereknek.” (11.)

²⁶ A megszólítás, a tegeződés, magázódás szabályai erősen átíródnak, s ez az egyszerű falubeliek számára olykor érthetetlen, félelmetes, olykor nevetséges (nyelvi) helyzeteket eredményez. „»Előre!«, mondják az elvtársak adjisten helyett. És folyvást a haladásról beszélnek.” (11.)

²⁷ „A mi utcánk alig egy kilométer hosszú földút, a faluba tartó műútból ágazik, valamikor az is földút volt, aztán kikövezték, aszfaltozták, ezt nem. Lehetett volna ez is a falu főutcája, ha nem szegény emberek lakják, akik az utca melletti, egykor belvizes legelőn vertek vályogot, tapasztó földet a házukhoz. Később az egész falu odajárt, a patakából hordták a vizet, gúlákban száradt a vályog, tavasszal, ősszel egy nagy tó lett az egész legelő az esőtől. Ez a feltúrt, gödrös rét választja el a falutól az utcát.” TAR Sándor, *A mi utcánk*, Bp., Magvető, 1995, 41.

A *Nincstelene*kben a falu térszerkezetét a település két részének szembenállása rajzolja ki: az Ófalu a fenti, míg az Újfalu a lenti, a lecsapolt Bivalyfürdő területére épített rész. A kettő (nem geometriai) metszéspontjában áll a kocsmá a Rámpával, ahol mint valami ál-kommunista agorán zajlik a falu élete. Agora, hiszen köpettel, dohánnyal, pálinkával felszentelt terület, amely kiveti magából az általa bűnösnek ítéltet. Világítás nincs, mert a villanykörtét rendre ellopják, a burkolat maga a lyukacsos beton, az egész egy megbillent placc, ahogy neve is mutatja, s ehhez mérten tölti be funkcióját is. A Rámpa és a kocsmá centrális és szociopetális térpozíciója ellenére a fent és a lent közötti társadalmi szakadék feszültsége végig jelen van a regényben – hiszen épp ez a középpont mozgatja a szociofugális erőket is –, ahogy a kívül és bent, a töltésen vagy a kerítések melletti folytonos menés, a porta, az udvar és a ház is jelentésekkel töltődik fel az elbeszélés menetében. A döngölt padlós lakószoba minden részletében a nyomor tere, ahol a szoros együttélés ellenére sincs intimitás, otthonosság, szeretet; az ágyakon osztozó családtagok egymás vizeletétől, hortyogásától, testszagától szenvednek, a teret a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen platt (sparhelt) és az egyetlen asztal uralja. Mégsem a ház, az élettér sivársága traumatizálja a gyerekkort, hanem maguk az emberek, a falu, a párttitkárok, akik megnyomorítják életüket, kivetik maguk közül a családot. A falu olyan a család számára, mint az egyiptomi fogság: bár gyűlölik őket, de mégsem eresztik, életkörülményeik nehezítésével akadályozzák elköltözésüket. A regény mindvégig felszínen tartott diskurzusa a falu elhagyása, a költözés. Utólag, a szülőhelytől eltávolodva a szülőház – mint az identitást meghatározó hely – megtalált alaprajza egy „normális” élet lehetőségének, keretének tűnik: „[t]alán tényleg az tetszett, hogy nem vagyunk rajta a rajzon. Hogy egy ideális séma, amelyben minden tökéletes.” (323.) Mégis az ideális, vagy legalábbis élhetőbb gyerekkor elvesz(t)ettséget mutatja, hogy a kamasz fiú végül lemond a kép (tervrajz) bekereteztetéséről, belátja, hogy nem kergetheti egy sohasem létezett idilli gyerekkor illúzióját: „A rajzon egy másik ház volt, a tökéletes ház, amelyben nem élnek emberek. És ettől a felismeréstől utólag elszégyelltem magam.” (323.)

Kiss Tibor Noé műve a falutól távoli, sorompóval elválasztott területet, a telepet és lakóit ábrázolja. A múúttól távol eső, az egykori téesz jelenleg pusztuló, rozsdásodó házsora és lakói tulajdonképpen nem is léteznek a többség számára, hiszen még a térképen sincsenek rajta.²⁸ Tarnál és Kiss Tibor Noénál maga a tér, a különálló közeg válik főszereplővé, a tulajdonképpen azonos regényszerkezetben az egyes fejezetek más-más szereplőre fókuszálnak, az egyes emberi sorsok ennek a determinált közegnek egyenrangú, akár felcserélhető, behelyettesíthető elemei, esetei, mindegyik sors hasonlóan nyomorúságos, a testi, lelki, egzisztenciális nyomor mintázatának egy-egy alkotórésze. Az élettörténetek nem önmagukban, hanem inkább összességükben, egymásra halmo-

²⁸ „A térkép szélén megtalálta a világ legeldugottabb településeit. Csoda, hogy nem estek le a földgolyóról. Csak egyvalamit keresett hiába az atlaszban, a telepet.” Kiss Tibor Noé, *Aludnod kellene*, Bp., Magvető, 2014, 63.

zottan érdekesek, megrendítőek, az életesemények, az életfordulatok szinte törvényszerűen ismétlődnek, nem is annyira történetek, sokkal inkább mozdíthatatlan állapotok, sorslenyomatok, amelyeket mindkét mű harmadik személyű elbeszélő által kívülről, felülről láttat: mindkettő a nyomor, a szegénység társadalomrajza. Borbély Szilárd művében azonban, ahogy ez a korábbiakból is kiderült, a szegénység ábrázolásának, a falu sorsának, a történelem megszakítottágának identikus, sőt metafizikus tétje, kiterjesztése is van.

Szintén a térhez, térbeli struktúrákhoz, helyekhez kapcsolhatók a további párhuzamok is. A korszak- és rendszerváltás töréspontjai, a hatalomgyakorlás jelei szintén a térhez tartozó jelenségekben érhetők tetten: ilyenek például az utcanevek változatai, a tulajdonosukat cserélő, átnevezett, átépített, lerombolt, elhagyott vagy pusztuló épületek, intézmények, üzletek, fasorok. Tar Sándornál a rendszerváltás időszakára jellemző félkész, félbehagyott, nyers beton- és téglafelületeikkel „kiszolgáltatott” házak sorakoznak, amelyek tulajdonosaik sorsát tükrözve tárulnak mindenki elé, és lakóik – rendszerváltás során – félbetört életét, nyomorát, a kiteljesedés hiányát teszik ki az utcára. Kiss Tibor Noénál pedig inkább az egykor virágzó (virágoztatott) téves elhagyott, funkciót veszített, pusztuló épületei uralják a közeget: egy rendszer, egy rezsím maradványai, hulladécai. A romló, pusztuló épületek, hangárok, gépek, az egész rozsdásodó, korhadó látvány az emberi világ parallelje, a hatalom kivonult ezekről a helyszínekről, a privatizáció befulladás, az emberekhez hasonlóan a tárgyi környezet is magára hagyott, elhagyatott.

Szintén érdemes figyelni a kis közösségek életét irányító helyszínekre, amelyek mindhárom műben közel azonosak és hasonló szerepet töltenek be, kiemelt *helyet* kapnak mindhárom narrációban. Egyike ezeknek a buszmegálló, amely mindegyik esetben a civilizáció utolsó pontjaként a terület határán helyezkedik el, az elválasztottság jelzőoszlopai ezek, ugyanakkor mégis az egyetlen lehetőség, kapocs, amely a társadalom vagy egy másik világ felé visz, az érkezés és az eltávozás pontjai. Kiss Tibor Noé regényében a busz már csak a bekötő útnál áll meg, míg egy korábbi időszakban még bejárt a telepre, Tarnál is az utca elején található, ahonnan már csak gyalog van tovább. Borbélynál pedig a falu központjában, a Rámpánál van a buszmegálló is, hasonlóan megfigyelt és felügyelt hely, mint a kocsmá, az idegenből érkezők és idegenbe távozók számon tartását is szolgálja.

Hasonlóan fontos, a közösség életét szervező helyszín mindhárom műben a kocsmá. A *Nincstelenség*ben a falu központjában álló kocsmáról már esett szó a mű térszerkezete kapcsán. A két másik műben is a társadalmi hierarchia kicsinyített vetületét és működését fedezhetjük fel a kocsmá kitüntetett ábrázolásában. A *mi utcánk* kocsmái – a Misi presszó és Piroska néni bormérése – tűnnek a legbékésebbnek, legkedélyesebbnek, ezekben a reggeli italosztás jótékony cselekedetnek tűnik fel a kocsmáros(né) részéről, ezeken a helyeken lehet hitelben inni, a szájalom és a részvét közegeiként is funkcionálnak egy olyan világban, ahol mindent a napi adag mennyisége határoz meg, ahol mindenki, szinte kivétel nélkül, alkoholistá. Minden információ ezekre a helyekre fut

be; innen indulnak, ide érkeznek a közösség tagjai, vagy legalábbis tetteiknek, eseteiknek híre, pletykái. A szereplők, amikor nagy ritkán megteszik, itt reflektálnak sorsukra, itt mondják el történeteiket, érzéseiket, monologizálnak saját poharuknak vagy Piroska néniének. Kiss Tibor Noé regényében Pongrácz Antalnak, korábbi téeszelnöknek, majd a privatizáció helyi hatalmasságának kisboltja tölti be a kocsmá szerepét. Az előtte való ácsorgás, a napi néhány órás nyitva tartásra való várakozás tölti ki a szereplők, főként a telep világán belül is saját zárt közeget képező intézetiek életét. A rossz italokkal, pancsolt alkohollal való ügyeskedés, a folyamatos gyanakodás, helyzeti előnyhöz jutás helyszíne ez, amely, ahogy egy régi szilveszteri fénykép is tanúsítja, szintén jobb napokat látott valaha, mondhatni, virágozott. Borbély kocsmája a legnyomasztóbb hely a három közül, a félelem alapérzése társul hozzá, mindenki fél a másiktól, a férfiak félelmükben védnek, a kocsmáros pedig besúgó.²⁹

De nemcsak a statikus térformák teremtenek jelentéseket ezekben a regényekben, hanem a folyamatos mozgás is. A zárt közeg határain belül állandó a jövés-menés, a ténfergés, vagy a ketrecbe zárt vadállatok járkálására emlékeztető dühödt, feszült járkálás. A *Nincstelenség*ben is visszatérő cselekményelem az állandó menés a földutakon, a göröngyökön, az úton levés a téli hidegben, a meleg nyárban. A szülők oldalán haladó kisgyerek folyamatosan megéli a kivetettség érzéseit, a kertek alatt osonás kínosságát, a kerítések mögül csaholó kutyáktól, a falubeliektől való félelmet. A szabadulni vágyás leginkább az anya alakjában összpontosul. A falu elhagyása, a menekülés – akár az öngyilkosságba is –, s ezek által az idegenség, a kirekesztettség felszámolása, a fennálló állapot elleni lázadás leginkább az ő személyéhez köthető. A regény zárata, mely narrációjában és időkezelésében is elkülönül a korábbi szövegrészekről, e szabadulási vágy sikeres fel- és megoldásának tekinthető. Borbély regénye ebből a szempontból szintén eltér a két másik műtől, hiszen *A mi utcánk* és *az Aludnod kellene* tereiből nincs kiút, nincs kilépési lehetőség, ahogy ezt Kiss Tibor Noé gyilkossági szála is érzékelteti. A mozgás, ténfergés, jövés-menés náluk leginkább időöltés, várakozás vagy gyenge reménykedés, hogy történhet még valami. A leskelődés, mások kifigyelése, az ide-oda vetődés a belső, csoporton belüli hatalmi játszmák része, előnyszerzés, taktikázás. Nincs valódi célja, eredménye, kvázi ösztönselekvések, az életbenmaradás, vegetálás egyik eszköze.

A három mű téralakzataiban és térviszonylataiban tehát erőteljesen megmutatkozik e zárt közegekben vegetáló szereplők életének kilátástalansága, kiúttalansága. Az elválasztottság formái általában negatív szemantikájú kronotoposzokat rajzolnak ki. Ez Borbély regényére különösen érvényes, a körülhatárolt tér mellett a narráció (korábban hosszan kifejtett) megalkotottsága is a tér-idő elválasztottságát emeli ki. Ám a regény zárata mégis kilép ebből a determinált közegekből, ami azt is jelzi, hogy a szerző mégis fontosnak tartja a későbbi, a felnőtt tudás és léttapasztalat legitimációját, érvénye-

²⁹ „A férfiak félnek egymástól, ezért mennek esténként a kocsmába. Mert ha együtt vannak, akkor szemmel tudják tartani egymást.” (28.)

síthetőségének közvetítését. A másik két mű viszont azt hangsúlyozza, hogy ezekből a terekből nincs kilépés, a benne élők véglegesen kívül rekedtek a társadalmon, nem szólíthatók meg sem a hatalom, sem a többség által, nincs közös szituációs tér, amely létrehozhatná a dialógust.

Ezekben a művekben a nyomorúság mindenre rátelepszik, mindent ural, fogva tart. Így, kilátástalan léthelyzetté, létszemléletté növesztve marad a mindent betérítő köpet, sár, por, fekália, szemét, a félelem és a gyanakvás, és maradnak a nyomornak, a szegénységnek, a megaláztatásnak, az ösztönöknek és az életfunkcióknak kiszolgáltatott testek, s ez minden emberi méltóságot eltöröl. Ezt a létállapotot (konklúziót?) még a *Nincstelének* befejezése sem tudja felülírni. Az élet, az emberi létezés „a megszokhatatlan ideiglenesség, amelyben azóta is élünk”, ahogy a zárlat írja; nem érkezik a Messiás vagy már elment, nincs lehetőség a megváltásra, az idegenség és a félelem felszámolására. A zárt falut, a nyomorúságos gyerekkort el lehet hagyni, ám az emberi létezés kínzó tapasztalatán, a magára maradt, megbüntetett emberiség nincstelenségén, *kisemmizettségén* nem lehet átlépni. A *nincstelének* kifejezés jelentései a végtelenségig tágíthatók, a *nincs* kettős tagadása nem kioltja, hanem felerősíti egymást. A *nincs* elemi erővel írt ki mindent, ami van, vagy ami lehetne. A *nincs* a hiány állapotának rögzítése, s ez az állapot, ha mozdul is, nem változik: körbejár, hömpölyög, körbefolyik. A hiány a szerző halálával, úgy tűnik, most már örökkévaló.

BEATRIX VISY

The Book of Prime Numbers

Fate, Otherness, Poverty in Szilárd Borbély's Novel Nincstelének [The Dispossessed]
The self-definition of Szilárd Borbély's only novel – *limited fiction based on biographical elements* – makes biographical and referential readings possible, thus we can interpret the text as the novel of 20th century poverty and traumatised childhood. However, the aspects of interpretation are concerned with the methods of fiction, the existential and metaphysical questions of the book: the child narrator's tone offers the vision of a childhood rolling in an eternal present. This, together with the amnesia that interweaves the whole text, suggests a hopeless state of being. The feelings of otherness and solitariness, the signs of the absurdity of waiting for a Messiah and the representation of misery expand to an anthropological stance. New meanings can be attributed to the image of desperate human existence by the motif of prime numbers. The novels of Péter Esterházy, Sándor Tar and Tibor Noé Kiss are also discussed in connection with the representation of poverty and teodicea.